

УДК 903.23(477.42)''12/13''

Капустін К. М.

КЕРАМІЧНІ ВИРОБИ ГОРОДСЬКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII–XIV ст.

У статті аналізуються керамічні вироби, виявлені під час археологічних розкопок «Малого» Городського городища на Житомирщині протягом 1947–1958 рр.

Ключові слова: Україна, Городськ, друга половина XIII–XIV ст., керамічні вироби.

Як відомо, в історії південноруських земель післямонгольського часу залишається багато білих плям. Така ситуація склалася внаслідок певних причин: по-перше, через недостатню кількість письмових та археологічних джерел, по-друге, через малу чисельність добре датованих комплексів другої половини XIII–XIV ст. і, нарешті, по-третє, через відсутність хронотипології окремих категорій речей та знахідок того часу. Багато проблем постає перед дослідниками, які займаються вивченням кераміки та гончарної справи означеного періоду. Відповісти принаймні на частину питань можна буде після введення до наукового обігу матеріалів, зібраних під час археологічних розкопок 1940–1950-х рр. XX ст. на території «Малого» Городського городища (експедиції під керівництвом О. В. Дмитрієвської, В. К. Гончарова, М. Ю. Брайчевського, Р. І. Виєзжева).

Літописні згадки про Городськ нечисленні і пов'язані головним чином із подіями 1255–1257 рр. Так, відбивши напад темника Куремси (1255 р.), Данило Романович у 1257 р. споряджає каральну експедицію проти міст, що підтримували монголів: «...посла сына своего Шварна в Городокъ и на Семоць, и на вси городы. И взя Городок и Семоць и вси городы, седящие за Татары, Городеск и по Тетереvy до Жедечева» [5, с. 838].

«Мале» Городське городище розташовується на лівому високому березі р. Тетерів на території сучасного с. Городське Коростишівського р-ну

Житомирської обл. Укріплений майданчик, витягнутий із південного заходу на північний схід, підпрямокутної форми (розміром 80 x 28 м), має площу близько 2,2 га. Із напільної сторони він укріплений ровом глибиною 5 м, а з інших — обмежений стрімкими схилами [2, с. 131].

Планомірні дослідження пам'ятки розпочалися у 1936 р. Поліською історико-технологічною експедицією ПМК АН УРСР (розк. Ф. М. Мовчанівського, В. П. Петрова), продовжувалися у 1940 р., 1946 р. (розк. А. В. Дмитрієвської) та у 1947 р. (розк. В. К. Гончарова, М. Ю. Брайчевського) [8; 10, арк. 1; 11, арк. 2; 13]. Вивчення культурних нашарувань «Малого городища» проводились і в 1955 р., 1957–1958 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Р. І. Гончарова. За три роки досліджень розкрито 1575 м², зафіксовано залишки 11 жител, 35 об'єктів різноманітного господарського призначення, рештки 1 залізоплавильного горна.

Зауважимо, що досить довго городище за зібраним керамічним матеріалом датували X–XIII ст. Ситуація змінилася наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр., коли на основі комплексного аналізу виявлених матеріалів вдалося виділити два культурно-хронологічні горизонти — давньоруського та післямонгольського часів [4; 7, с. 94, 95]. На жаль, подальші роботи з аналізу матеріалів Городська золотоординської доби не проводились. З огляду на це, головною метою цієї роботи є аналіз та введення до наукового

обігу матеріалів середини XIII–XIV ст. (керамічних виробів), віднайдені під час археологічних розкопок 1940–1950-х рр. XX ст. Відзначимо, що до аналізу залучатимуться знахідки із комплексів, датованих серединою XIII–XIV ст. До таких відносяться напівземлянки № 1, № 3–4, № 5–6, а також споруда № 7 з розкопок А.В. Дмитрієвської 1946 р.; напівземлянки № 3–4, плями II, III та ями №1, 3, досліджені В. К. Гончаровим та М. Ю. Брайчевським у 1947 р.; напівземлянки № 2, 3–4, споруда № 1 (1955 р.), а також напівземлянка № 1 (1957 р.) та ями № 1 (1958 р.), 2, 3 (1957 р.), розкопані Р. І. Гончаровим протягом 1955–1958 рр.

Колекція посуду з «Малого» Городського городища включає фрагменти тарного посуду, горщиків, мисок, покриток, керамічних світильників, полив'яних посудин, амфорок так званого «київського типу» тощо.

Найчисельніша категорія знахідок — гончарні горщики, які за своїми типологічними особливостями та технологією виготовлення поділяються на три групи.

До першої групи (рис. 1) належать посудини, виготовлені на швидкообертвовому гончарному колі із товщиною стінок від 3 мм до 5 мм. Вони мають конічну форму та чітко виражені круті плічка, які рельєфно переходять у шийку. Вінця сильно відігнуті назовні із валикоподібним потовщенням, профільованим по внутрішньому краю круговою борозенкою. Тісто сірого, темно-сірого кольорів, добре відмучене із домішкою дрібнозернистого піску, рідше жорстви, випал рівномірний. Черепок на зламі одношаровий [4, с. 46, 48].

Вироби другої групи (рис. 2) виготовлені на примітивному, імовірно, ручному гончарному колі. У кількох випадках нижня частина горщика виліплена від руки, а верхня підправлена на колі (товщина стінок в окремих випадках досягала 1,5 см). Їхня поверхня нерівна, бугриста, тісто сірого, темно-сірого, коричневого кольорів, грудкувате (із домішками граніту, слюди та кварцу). У переважній більшості посудин такі вclusions (особливо слюди) вкривають всю зовнішню та внутрішню поверхні, надаючи їм характерного золотистого блиску. Плічка, як правило, невизначені, похилі, шийка коротка або взагалі відсутня. Вінця короткі, майже прямі або відігнуті назовні, потоншені, мають валикоподібне потовщення або зріз по зовнішньому краю [4, с. 48].

Надзвичайно цікавими є вироби третьої групи (рис. 1), які за своїми типологічними особливостями подібні до горщиків першої, а за скла-

дом тіста та недбалістю виготовлення наближаються до посудин другої. Їх плічка більш рельєфні та високі. Певні відмінності фіксуються і в оформленні верхньої частини: вінця, як правило, вкорочені, мають зовнішнє потовщення, профільовані по внутрішньому краю неглибокою виїмкою. Характерним є також різкий злам від шийки до вінця, який утворює у певних випадках ребро на внутрішній поверхні [4, с. 49].

Щодо датування описаних вище груп кераміки, то аналогії першій групі відомі серед матеріалів розкопок давньоруських населених пунктів (городища, селища) XII — першої половини XIII ст.; гончарні горщики другої — «архаїчної» — групи подібні до кераміки, виявленої М. П. Кучерою в Сокильцях (на Південному Бузі) та хут. Половецькому (на Росі), і датуються другою половиною XIII–XIV ст. [7, с. 180, 181]; вироби третьої групи мають аналогії серед матеріалів розкопок хут. Половецького, Києва, Вишгорода та інших населених пунктів Середнього Подніпров'я і датуються другою половиною XIII–XIV ст. [7, с. 176, 177].

Детальніше проаналізуємо особливості орнаментативної кераміки різних груп (рис. 3). Отже, для горщиків першої групи характерним є поєднання декількох горизонтальних, рідше хвилеподібних ліній або нігтеподібних вдавлень, нанесених у верхній частині посудини (під шийкою або на плічках). Горщики другої групи характеризуються більшою варіативністю зовнішнього оздоблення. Орнамент представлений двома-чотирма недбало прокресленими прямими або хвилястими лініями та їх комбінаціями, доповненими пальцевими або нігтьовими вдавленнями, а також наколами, виконаними зубчастим штампом. На думку Б. А. Звіздецького, недбалість орнаментативної горщиків цієї групи вказує на те, що орнамент наносився на знятий з гончарного круга виріб до випалом [4, с. 48, 49]. Горщики третьої групи прикрашались досить лаконічно. Орнамент, як правило, наносився у верхній частині посудини. Його мотиви аналогічні виробам другої групи: дві, три прямі або хвилясті лінії, іноді їх комбінації, доповнені наколами. Дуже рідко фіксуються недбало прокреслені навкісні лінії у вигляді насічок під шийкою або на плічках.

На особливу увагу заслуговують денця посуду з розкопок «Малого» Городського городища. Всього проаналізовано 54 зразки фрагментів та цілих денць. Їх діаметр коливається від 8 см до 16 см, переважають нижні частини горщиків діаметром 11–14 см. На багатьох фрагментах виявлено сліди підсипки, що, на думку дослідни-

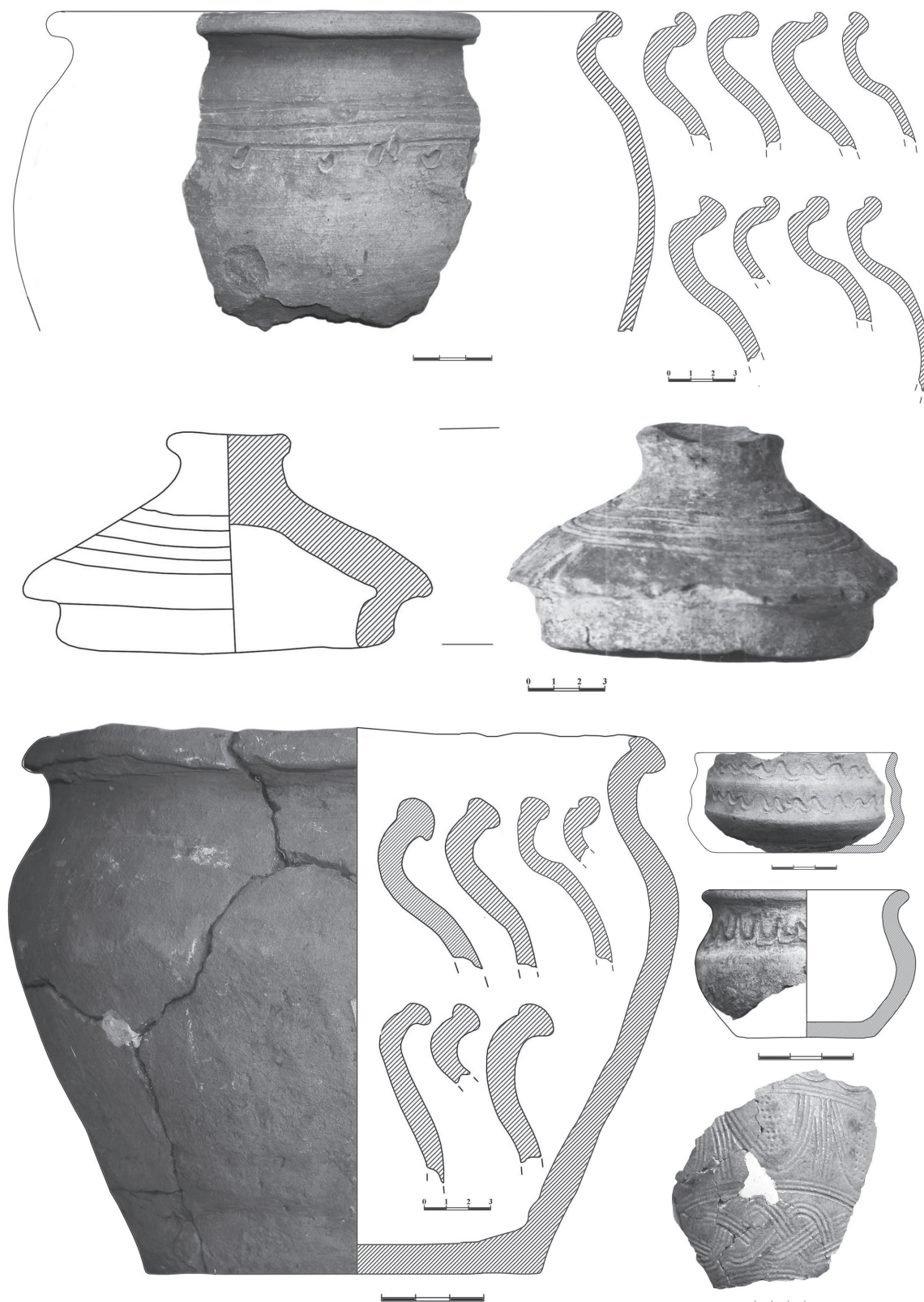

Рис. 1. Керамічні вироби Городська післямонгольського часу

Рис. 2. Керамічні вироби II групи з Городська другої половини XIII–XIV ст.

ків, є свідченням використання у виробничому процесі повільного гончарного круга. Серед досліджених екземплярів 1,5 % мають клейма на зовнішньому боці у вигляді чотирикутника із заокругленими кутами (інв. № 243), княжого знаку — двозубця (інв. № 70), кола із крапкою (інв. № 340, 477, 717), а також багатопелюсткової розетки (?) (інв. № 939). Як відомо, клейма на горщиках золотоординського часу зустрічаються рідко, проте вони відомі серед матеріалів розкопок колишнього Митрополичого саду Києво-Печерської Лаври та Сокилецького городища на Поділлі [3, с. 183, 184; 6, с. 177].

Частина горщиків закривалися керамічними покриттями конічної форми (подібні за формою до давньоруських). Для їх виготовлення використовували гончарне тісто із домішкою каліброваного піску (середньо- та дрібнозернистий), рідше жорстви. За формою вони подібні до давньоруських — напівсферичні, прикрашені багаторядним лінійним орнаментом, краї виробу, що вкладали в «канавку» вінець, — подовжені (порівняно із давньоруськими аналогами) та масивніші, що було викликано як зміною форми та профілювання верхньої частини горщиків, так і певною деградацією технології виготовлення гончарних виробів золотоординського часу. У верхній частині покриття мали голівку (увігнутої або сплющеноопуклої форми) діаметром 3–6 см, інколи орнаментовану паралельними прокресленими лініями.

Столова кераміка представлена фрагментами вінця та цілими формами глиняних мисок. Деякі вироби мають кільцеподібну ручку, прикріплену до вінця та опущену на плічка миски. Мала чисельність виробів цього типу, на думку В. О. Петрашенка, пояснюється тим, що попит на такий посуд задовольнявся головним чином за рахунок дерев'яного [9, с. 115]. Городські миски за формою мали гострі плічка з відхиленими назовні вінцями. Їхній верхній край увігнуто до середини у вигляді валика, що утворює із внутрішнього боку закраїнку для покриття. Показовою є миска із заповнення вогнища № 3, дослідженого експедицією А. В. Дмитриєвської у 1946 р. Вона виготовлена із глини сірого кольору із домішкою дрібнозернистого піску у тісті, діаметр верхньої частини становить 170 мм, денця — 100 мм, висота виробу — 64 мм. З однієї сторони прикріплено кільцеподібну ручку. Шийка посудини прикрашена п'ятьма паралельними лініями.

Рідкісною знахідкою для пам'яток післямонгольського часу є світильники-мисочки. На думку дослідників, технологія виготовлення таких виробів аналогічна до звичайного посуду: спо-

чатку формували денце, потім — стінки, далі прикріплювали ручку [12, с. 73]. Орнамент у вигляді кількох паралельних хвилястих ліній знаходився на плічках світильників. Один такий виріб виявлено під час розчистки житлової споруди № 4 у центральній частині майданчика городища (1947 р.). Він виготовлений із добре відмученої глини сірого кольору із домішкою дрібнозернистого піску. Діаметр посудини — 90 мм, висота — 53 мм, стінки орнаментовані двома паралельними хвилями, на внутрішній поверхні виробу та на одній стінці — сліди кіптяви. Фрагмент ще одного світильника діаметром 90 мм знайдено того ж року у заповненні житла № 3. Він виготовлений із добре відмученої глини із домішкою дрібнозернистого піску та орнаментований двома «хвильками». Із споруди № 1, дослідженої експедицією Р. І. Гончарова у 1955 р., походить уламок освітлювального засобу діаметром 85 мм, який дуже подібний до світильника-мисочки із житла № 4 (1947 р.).

У колекції матеріалів з розкопок «Малого» Городського городища є невеликі посудини із вушками, відомі в літературі під назвою «амфорки київського типу». Окремі фрагменти виявлено у заповненні землянки № 1, споруди № 7 (1946 р.) та ями № 1 (1958 р.). Як правило, їх виготовляли на гончарному колі. У глині світлосірого кольору присутні домішки дрібнозернистого піску, рідше жорстви, товщина стінок коливається у межах 6–8 мм. Аналогії Городським «амфоркам» знайдено серед матеріалів з розкопок поселення Григорівка (XI–XIV ст.) на Черкащині [9, с. 52, 198].

До тарної кераміки необхідно віднести фрагмент глиняної корчаги, виявлений у заповненні господарської ями № 3 у 1957 р. Посудина була виготовлена із щільного, добре відмученого тіста із домішкою дрібнозернистого піску і мала масивне, дещо відхилені назовні вінця. На невиразній шийці наліплено валик, під яким розміщено орнамент у вигляді багаторядної хвилі. Схожа кераміка виявлена під час розкопок В. А. Богусевича на горі Киселівка у Києві в 1948 р.

Інші види керамічних виробів представлені глиняними важками овальної форми, а також мініатюрними посудинами [1, с. 78]. Один такий виріб знайдено у заповненні землянки № 3 у 1947 р. (інв. № 49). Він виготовлений із сірої глини із домішкою дрібнозернистого піску у тісті, верхня частина дещо відхилена назовні, шийка прикрашена хвилеподібним орнаментом. Діаметр вінця — 90 мм, денця — 55 мм, висота посудини — 46 мм.

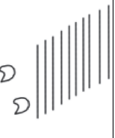

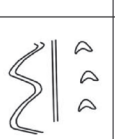
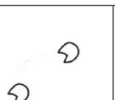

Вироби I групи																		
Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4												
Вішня																		
Шийка																		
Плечка																		
Тулуб																		
Вироби II групи																		
Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5		Варіант 6		Варіант 7		Варіант 8		Варіант 9		
Вішня																		
Шийка																		
Плечка																		
Тулуб																		
Вироби III групи																		
Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5		Варіант 6		Варіант 7						
Вішня																		
Шийка																		
Плечка																		
Тулуб																		

Рис. 3. Розподіл типів орнаменту на горщиках післямонгольського часу з Городська

Значний інтерес становлять фрагменти полив'яного посуду, виявлені у заповненні споруди № 3, плями № 2 та № 3 (1947 р.). Посуд виготовлений із добре відмудленої сірої глини, зовнішня поверхня орнаментована прокресленими лініями, напівколами і крапками та вкрита жовтою прозорою поливою. На жаль, фрагментарність знахідок не дозволяє робити однозначних висновків щодо функціонального призначення виробів.

Аналіз кераміки середини XIII–XIV ст. з розкопок «Малого» Городського городища дозволить охарактеризувати асортимент гончарної продукції місцевого населення золотоординського часу. Як показали дослідження, на пам'ятці пошире-

ними були горщики, характерні як для давньо-руського (I група), так і післямонгольського часів (II та III групи), орнаментовані прокресленими лініями, хвилею, зубчастим штампом тощо. Інші глиняні поробки представлені покришками від горщиків, мисками, мініатюрними горщиками, «амфорками київського типу», тарним посудом (корчагами).

Подальший аналіз керамічних знахідок середини XIII–XIV ст. дозволить деталізувати наші знання про гончарну справу населення регіону золотоординського часу, рівень розвитку торговельних зв'язків, матеріальну культуру мешканців тощо.

Список літератури

1. Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв. (по материалам археологических исследований) / С. А. Беляева — К. : Наук. думка, 1982. — 119 с.
2. Визьжев Р. І. Будівлі «Малого городища» X–XIII ст. в с. Городську / Р. І. Визьжев // Археологічні пам'ятки УРСР. — К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1962. — Т. 12. — С. 131–154.
3. Гончар В. М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської Лаври у 1987–1988 рр. / В. М. Гончар // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. / Відповідальний редактор П. П. Толочко. — К. : Наук. думка, 1993. — С. 167–186.
4. Звиздецкий Б. А. О времени существования летописного Городеска / Б. А. Звиздецкий // СА. — 1990. — № 1. — С. 42–56.
5. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей : в 43 т. — Т. 2: Ипатьевская летопись / под ред. А. А. Шахматова. — СПб. : Типография М. А. Александрова, 1908. — XVI с. + 938 стб. + 87 с.
6. Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР / М. П. Кучера // Слов'яно-руські старожитності / Відповідальний редактор В. І. Бідзіля — К. : Наук. думка, 1969. — С. 174–181.
7. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. — К. : Інститут археології НАН України, 1999. — 252 с.
8. Макаревич М. Л. Раскопки древнерусских железоплавильных горнов IX–XI вв. в Городске / М. Л. Макаревич // КСИА АН УССР. — М. : Наука, 1959. — Вып. 8. — С. 173–174.
9. Петрашенко В. О. Кераміка та гончарна справа / В. О. Петрашенко // Село Київської Русі (за матеріалами південно-руських земель) / Відповідальний редактор О. П. Моця. — К. : Шлях, 2003. — С. 111–121.
10. Петров В. П. Житлова кліть XI–XIII ст. в с. Городську Коростишівського р-ну Житомирської обл. / В. П. Петров // Науковий архів ІА НАНУ — Ф. 12. — Спр. № 95. — 27 арк.
11. Полесская экспедиция 1936 г. // Науковий архів ІА НАНУ. — Архів ІМК. — Спр. №1–4. — 14 арк.
12. Сушко А. О. Досвід гончарної справи Київської Русі: технологія виготовлення керамічних світильників Київського Подолу / А. О. Сушко // Магістеріум. — К. : Києво-Могилянська академія, 2010. — Вып. 45 : Археологічні студії. — С. 70–74.
13. Третьяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. / П. Н. Третьяков // КСИИМК. — 1941. — Вып. 10. — С. 120–124.

К. Капустин

CERAMIC PRODUCTS OF GORODSK OF THE SECOND HALF OF THE XIII–XIV CENTURIES

The article is devoted to the analysis of ceramic products of Gorodsk of the second half of the XIII–XV ct. Three types of pots, lid pots, bowls and other products were characterized during the research.

Keywords: Ukraine, Gorodsk, second half of the XIII–XIV centuries, ceramics products.

Матеріал надійшов 22.03.2013 р.